

GEBEI SÁNDOR

Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban

Nemcsak a történészek, hanem már a kortársak is felfigyeltek arra, hogy Oroszország és Lengyelország – pontosabban szólva a Rzeczpospolita – ellentétes fejlődési utat járt be az 1600–1700-as években. Amíg a Rzeczpospolita ezen évszázadok alatt nemhogy a nagyhatalmi státusát, de állami létét is elveszítette (1772., 1793., 1795. évi felosztások révén),¹ addig Oroszország a kis- és a nagy-északi háborúk (1655–1661, 1700–1721), valamint az Ukrajnáért folytatott lengyel–orosz 30 éves háború (1654–1686) következtében Európa leghatalmasabb hadigépezetével rendelkező impériumává nőtte ki magát. (Nem mellékesen megjegyezzük, hogy ugyanilyen pályáivet rajzolhatunk fel a Rzeczpospolita és Poroszország vonatkozásában is.) Tehát a 17. század közepén még az Oderától a Dnyeperig terjedő óriási ország másfél száz év alatt maradék nélkül elenyészett. Sokszor megfogalmazták azóta a kérdést laikusok és szakemberek egyaránt: milyen okok járultak ahhoz, hogy a 17. század elején még Moszkvát is elfoglaló lengyel–litván állam felmorzsolódott, s önálló állami életképességét elveszítette? Külső vagy belső okok játszották a fontosabb szerepet hanyatlásában? S egyébként is: miféle ország, illetve állam volt az, amely ennyire kiszolgáltatottá vált a környezetének, azaz a szomszédos országoknak?

Egy nagyhatalom agóniája

Valójában a Rzeczpospolita területi szétmállása már 1629-ben az altmarki (Stary Targ-i) békével megkezdődött. Ezt a lengyel–svéd háborút lezáró békét a lengyel történetírás korszakhatárként tartja számon, a nemesi arany szabadság évszázadának záróköveként értékeli. Azért korszakos béke az altmarki – emelik ki a történészek –, mert nemcsak a lengyel király, III. Wasa Zsigmond (1587–1632), hanem a Rzeczpospolita is vereséget szenvedett Svédországtól. A jezsuita neveltetésű III. Zsigmond végérvényesen elveszítette jogát a svéd trónhoz, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság pedig kénytelen volt Livónia (Rigával együtt) nagy részét átengedni a skandináv országnak. Sőt azt is el kellett tűrnie, hogy a lengyel királyi vazallusokkal – a kurlandi és a porosz herceggel – külön megállapodást kössön a svéd uralkodó.²

¹ Rostworowski, E.: Polska w układzie sił politycznych Europy XVIII wieku. Polska w epoce Oświecenia. Państwo – społeczeństwo – kultura. Pod red.: Leśnodorskiego B. Warszawa, 1971. 15–58., Historia dyplomacji polskiej. t. II. 1572–1795. Pod red.: Wójcik Zb. Warszawa, 1982. (a továbbiakban: Historia dyplomacji polskiej 492–513., Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”. A Nemesi Köztársaság válságának anatómiája. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Ring) 146–160.

² Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej. Tom drugi od roku 1572–1795. Księga trzecia. (Redaktor: Lam St.) Kraków, 1927. 55–56., Bobrzyński, M.: Dzieje Polski w zarysie. (Az 1888. évi kiadás alapján – Opracowali: Serejski, M. H.–Grabski, A. F.) Warszawa, 1974. 334–336., Wisner, H.: Zygmunt III Waza. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991. 205–206., Jasienica, P.: Rzeczpospolita Obojga Narodów. Srebrny wiek. Warszawa, 1992. 349., Wójcik Zb.: Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. Századok, 1988. 5–6. 836., To-

Az 1660. április 23/május 3-án im Kloster Oliwa (az oliwai ciszterciek kolostorában, a mai Gdańsk külvárosában) aláírt pax universalis ac perpetua értelmében János Kázmér (Jan Kazimierz) lengyel király és a Rzeczpospolita végérvényesen lemondtak a maguk és utódaik nevében Livóniáról, a lengyel–svéd határt a Nyugati-Dvina folyó jelentette. A kis északi háború igazi nyertese Frigyes Vilmos (Wilhelm Friedrich) brandenburgi választófejedelem volt, mert a háborúskodó nagyhatalmak mindegyike elismerte az egykori lengyel Porosz Hercegség szuverenitását.³

Livónia és Poroszország nagy részeinek elszakítása a lengyel koronától a politikai és a presztízavesztés mellett komoly anyagi károkat is eredményezett. A folyami és a tengeri kereskedelemről származó bevételek (vámok, illetékek) kiesését egy békés Ukrajna adóiból, természeti javainak fokozott igénybevételével lehetett volna pótolni, ám a keleti végek 1648 óta folyamatosan lángban álltak. A vallásszabadságért és a kozák jogok megőrzéséért, valamint kiterjesztéséért folytatott domowa wojna (belső, „házi háború”) olyannyira elmérgesedett, hogy a Zaporozsjei Had általános, nyílt radája 1654. január 8/18-án a Rzeczpospolitától való elszakadásról és az Oroszországhoz való csatlakozásról döntött. A Rzeczpospolita elkeseredetten, többször az utolsó erőfeszítéseket sem kímélve, küzdött Ukrajna megtartásáért. Livóniában és Poroszországban a pozícióit nem ellenállás nélkül, de sorsába beletörődve, fokozatosan feladta. Ukrajnában viszont gyökeresen más magatartást tanúsított. Vajon miért?

Egyrészt azért, mert a lengyel főurak, a hatalmi elitet képező panok (Koniiecpolskiak, Potocziak, Wiśniowieckiek stb.) – a kijevi, a braclavi, a csernyigovi vajdaságokból álló krajban – a végeken fekvő hatalmas latifundiámaikat nem akarták elveszíteni. Ugyanígy a király is abban volt érdekelt, hogy az itteni, busás anyagi hasznot hajtó, királyi intézőkre – sztarosztákra – bízott koronabirtokok érintetlenek maradjanak. Tehát a végvárvalon nélküli Ukrajnát az évről-évre ismétlődő tatár portyák ellenében kellett védelmezni a panok magánhadseregeinek. A 17. század első felétől kezdve a határvédelem egyre inkább a királyi zsoldba felfogadott, ún. lajstromozott kozákságra és a lajstromból kimaradt szabad kozákságra, a Dnyeper-menti vipiszcsikekre hárult. Ezek a jobbágyi állapotból kiszakadt, a földesúri szolgáltatásoktól mentes parasztok katonáskodásukért királyi privilégium-levelt nyertek, ám a kiváltságok érvényesítése az ukrainai panoktól, sztarosztáktól függött. A magyar hajdúsággal rokonítható kozákság századokba, ezredbe tagolódott. Parancsnoki kara (hetman, kancellár, bíró, ezereskapitányok) a katonai feladatok mellett a közigazgatási, a bírósági tevékenységet is ellátta. A királyi hatalomtól magukat függetlenítő ukrainai panok sorozatosan megszegték a király által adományozott kozák szabadságjogokat, amire a kozákság és a vesztélyzónában sokasodó, megtelepült szökött jobbágyok fegyveres felkelésekkel válaszoltak.

Másrészt azért ragaszkodott a Rzeczpospolita foggal-körömmel Ukrajnához – a helyzettől függően újabb engedményekkel vagy kíméletlen fegyverhasználattal –, mert nélkülözhetetlen katonai potenciált jelentett, jelenthetett számára a kozákság. Akár a Krími

polski J.: Lengyelország története. Budapest, 1989. 142., Halecki, O.: A nyugati civilizáció peremén. Budapest, 1995. (továbbiakban: Halecki) 139. Lásd még: Seredyka, J.: Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III. (1629–1632). Opole, 1978., Filipczak-Kocur, A.: Skarb koronny za Zygmunta III Wazy. Opole, 1985., Podhorodecki, L.: Wazowie w Polsce. Warszawa, 1985. stb.

³ Rosszizskij Goszudarsztvennij Archiv Drevnyih Aktov (RGADA) fond 79., opis 5., gyelo 2., csaszty 4. Sznosenyija Rossziji sz Polej. (az oliwai béke 38 articulusa) 182–196., Theatrum Pacis, hoc est: Tractatum atque Instrumentorum praecipuorum, ab anno inde MDCXLVII. ad MDCLX. usque, in Europa initorum et conclusorum collectio. Pars I.–Friedens-Schauplatz, Das ist: Alle die fürnemste Friedens-Instrumenta und Tractaten / so vom Jahr 1647. an / bis auf das 1660. in Europa aufgerichtet und beschlossen worden. Theil I. Nürnberg, Anno MDCLXXXIV. 613–658.

Kánság, akár az Oszmán Birodalom, akár Oroszország ellen viselt háborút a Rzeczpospolita, a kozákság hadi erejéről nem mondhatott le. A lublini reálunióval egyesült Lengyelországban – Litvániában mindenki tudta és értette, hogy a háborúban szükséges, a békében szükségtelen kozákság állandó veszélyforrást képez. Megoldásként az asszimiláció kínálkozott, ezért a polonizáció eszközeihez nyúltak. Ukrajna polonizációját elősegítő pozitív jelenségek – lengyel nemesség adományozása a kozák vezetőknek, a latin írásbeliség terjesztése, a krakkói mintára szervezett akadémiák és iskolák létesítése – a vallási türelmetlenség miatt gyűlöletessé váltak. A Dnyeper, Dnyeszter vidékén élő pravoszláv lakosság a római és az unitus (görög katolikus) vallás, egyház megkülönböztető állami támogatását nem tolerálta, a katolikus szerzetes rendek ukrainai birtokadományait, missziós tevékenységét ellenségesen fogadta, a pravoszláv főpapság politikai életből való kiszorításába soha nem nyugodott bele.

A 17. század háborúi következtében a kozákok száma ugrásszerűen megnőtt, következőképpen a meghatározó társadalmi rendszer, a nemes–jobbágy viszony az alapjaiban rendült meg Ukrajnában. 1648-tól kezdve a lengyel–litván nemesség saját létében fenyegetten már belső ellenséggel is harcolni kényszerült, az elkozákosodott Ukrajna fegyvert fogott királya és nemessége ellen. Miután a Zaporozsjei Had a királlyal kötött 1649., 1651., 1653. évi megállapodásainak a ratifikálását az országgyűlés, a szejm mindannyiszor elutasította, Bogdan Hmelnickij hetman a perejaszlavlai általános rada döntése alapján a kozákság által birtokolt területeket, Ukrajnát Oroszország cárijának a védelme alá helyezte (pod viszokije ruki). A belső ellenségből külső ellenséggé vált Zaporozsjei Had Oroszország oldalán 1667-ig viaskodott a Rzeczpospolita ellen, amikor is Oroszország a Nemesi Köztársasággal megosztotta Ukrajnán: *a Dnyeper bal partja Kijevvel együtt a cár országához, a Dnyeper jobb partja a király országához került*. Ezt az osztozkodást tartotta fenn az 1686. évi lengyel–orosz vecsnij mir (örökérvényű béke) is. Hangsúlyoznunk kell, hogy a lengyelek mind az 1667., mind az 1686. évi megállapodásokat kényszer alatt kötött megállapodásnak tekintették, s amikor csak lehetőségük nyílt a fenti államszerződések vitatására, sohasem mulasztották el Ukrajna hovartartozásának kérdését szóba hozni. Az egyezmények kölcsönös ratifikációja egyáltalán nem akadályozta meg a lengyeleket abban, hogy a szejmikeken (vajdasági, tartományi gyűléseken) vagy éppen a szejmen ne szónokoljanak az elvesztett keleti területek visszaszerzésének módjairól. Az ilyen, hivatalos fórumokon elhangzott beszédekhez, hozzászólásokhoz a „jogi” alap látszatát a régi, Ukrajnához kapcsolódó címek, rangok, beosztások további használata biztosította (például Kijev Oroszországhoz való csatolása után a kijevi vajda, a kijevi sztarosztja cím – mintha semmi sem történt volna – a lengyel hierarchiában változatlanul szerepelt). Ez a lengyel nemesi magatartás a Rzeczpospolitát sújtó politikai változásokról nem volt hajlandó tudomást venni, újabb és újabb jogtörténeti köntösbe öltöztetetten szakadatlanul ismételték az elvesztett keleti vajdaságokra, sztarosztaságokra formált igényüket. Amennyiben a hivatalos közege már nem volt alkalmas a kényes téma felvetésére, úgy a nemesi társadalom magánszférája (főúri szalonok társasági élete) tartotta ébren az államot ért sérelmeket.

A lengyelek Ukrajnából való kiszorulását a Litván Nagyfejedelemség belorusz = fehérorosz (Vityebszk, Polock) részeinek elvesztése követte, a nagy északi háború (1700–1721) lezárulásával pedig a Baltikum is végérvényesen Oroszországhoz került. Pedig az 1699., 1701. és az 1704. évi lengyel–orosz paktumok még úgy szóltak, hogy a közös ellenség, Svédország balti tartományait „megfelezik”. Livóniát Lengyelország, Esztóniát Oroszország kebelezheti be, országghatárnak a Narva (Norava) folyót fogadták el. Csakhogy II. Ágost lengyel király a svédekkel folytatott hadakozása során kétszer is hátat fordított orosz szövetségésének, mégis I. Péter jóvoltából országát és trónját visszaszerzte. Az 1721-es nystadti béke már ezt a „királycsináló” lépést tükrözte, hiszen az egész Baltikum (Ingria = a Néva vidéke, Esztónia, Livónia, a tengerszigetek) a hivatalosan is impériummá nyilvánított Oroszország része lett.

1721-re – Riga svéd kézbe kerülésének évétől számítva, 1621-től – egy évszázad leforgása alatt a Rzeczpospolita tulajdonképpen a gazdag tartományainak elvesztése miatt fokozottan kiszolgáltatott helyzetbe került. A szomszédos országoktól egyre erőteljesebb függésbe került. A nagy északi háború periódusáig Svédországgal és Oroszországgal viaskodott nagyhatalmi státusának megmentéséért, 1721, a svédek megsemmisítő veresége után a kelet-európai küzdőtéren egyedül Oroszország maradt. A 18. század folyamán a meggyengülésébe soha bele nem törődő Rzeczpospolitában Oroszország befolyása lépésről-lépésre, de feltartóztatathatatlannul érvényesült. Ennek a folyamatnak a nyitányát, vagyis az orosz térhódítás kezdetét mi az 1697-es lengyel királyválasztás körülményeiben véljük megtalálni. I. Péter 1697. június 10-i levelében a következőket írta a lengyel interrexnek, Michał Radziejowski gnieznoi érseknek: Mindenkinek emlékeznie kell arra, és tudnia kell Lengyelországban azt – amikor királyt választanak maguknak –, hogy „a Német császár a Rzeczpospolitával, a velencei köztársasággal és velünk” a török-tatár ellen „támadó és védelmi szövetségben” áll, de arról sem feledkezhetnek meg a lengyel, litván nemesi választók – figyelmeztetett I. Péter –, hogy az 1686-os örökérvényű lengyel–orosz béke értelmében „a közös ellenséggel szemben szövetségre” eskü köti össze a Rzeczpospolitát Oroszországgal. Ezen tények miatt – noha a királyválasztásba Oroszország részéről semmiféle beavatkozási szándék nincs – „nem tudjuk nem kijelenteni azt, hogy ha elképzeléseik [ti. a francia Conti herceg lengyel királlyá választása – G. S.] valamennyi keresztény monarcha csodálkozására megvalósulnának, akkor nemcsak a Szent Liga, hanem az örökérvényű békénk is erősen veszélyeztetve lesz” (krepko bugyet povrezsgyon ... mir) – utalt a súlyos következményekre az orosz cár, majd nyíltan, szinte fenyegetőleg az alábbi „tanácsot” adja az interrex-prímásnak: „Mi Lengyelországban a magunk részéről francia királyt nem kívánunk látni” (vigyety v Polse nye zselajem), olyat válasszanak, aki „velünk és a Római császárral jó barátságban és szilárd szövetségben lesz.”⁴

Ne felejtjük el, hogy Oroszország 1697-ben eltökélt az Oszmán Birodalom elleni közös harcra, hiszen Azov várának 1696. évi elfoglalása perspektivikusan az Azov-tenger feletti uralommal, sőt Kercs sikeres ostroma révén a Fekete-tengerre való kijutással kecségtette I. Pétert. Röviden szólva: Oroszország mindenképpen érdekelt volt a Szent Liga fennmaradásában, a Szent Liga közös háborújának több fronton való folytatásában. Ausztria, illetve I. Habsburg Lipót császár az 1697. szeptember 11-én Zentánál aratott nagy győzelme ellenére sem kívánta a török háború magyarországi színterét a Balkánra kiterjeszteni, a spanyol örökség biztosítása mind a birodalom, mind a dinasztia szempontjából lényegesebb volt számára. A Habsburg-Bourbon vetélkedés kelet-európai terepe viszont Lengyelország volt. Franciaország nem sajnálta pénzét a lengyel főurak szavazatainak megvásárlására, maga Radziejowski interrex-prímás is szép summát tett zsebre. I. Lipót és I. Péter viszont a szász választófejedelem, a lengyel trónért katolicizált I. Frigyes Ágost (Friedrich August) lengyel királyságát pártfogolta. I. Lipót azért, mert Franciaország ellenében nemcsak Szászország, hanem még Lengyelország katonai erejét is számításba vehette, I. Péter pedig azért, mert a politikai helyzettől függően, a lengyel király – megválasztásának feltételeként – vagy a podóliai (török) vagy a livóniai (svéd) részek visszahódításáért lesz kénytelen hadba szállni. Bármelyik hadakozási irány Oroszország külpolitikai érdekeivel egybeesett.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az 1697. évi lengyel királyválasztás I. Frigyes Ágost – lengyel királyként II. (Erős) Ágost – javára I. Lipót és I. Péter közös támogatásával dőlt el. Igaz, hogy más-más szempontból, de Lengyelország trónján egyik uralkodó sem tűrhette meg a Bourbon rokont. Ez a Rzeczpospolita belső és külső viszonyrendszerét meghatározó politikai konstrukció a Wettin-dinasztia (II. Ágost – 1697–1733, III. Ágost – 1733–1763)

⁴ Roszsijszkij Goszudarsztvennij Vojenno-iztoriceseszkij Archiv (RGVIA) fond 456. Szevernaja vojna, 1698–1720. gyelo 30. dok. 2. – 42751. – Ausztria–Oroszország–Velence törökellenes paktuma 1697. január 29-én, Usztrjalov, N. G.: Isztorija carsztvovanyija Petra Velikovo. t. III. Szankt-Petyerburg (SPb), 1858. 47–48.

– kisebb ingadozásoktól eltekintve – lengyelországi uralmát egészen 1762-ig garantálta. Igaz, hogy a II. Ágost halála után kirobbanó trónválság a lengyel örökösödési háborúhoz vezetett 1733–1735 között, ám a Lengyelországba vonult kb. 50 ezres orosz hadsereg a franciabarát lengyeleket jobb belátásra bírta. A XV. Lajos francia királlyal rokonságban álló Leszczyński királyjelöltnek is menekülnie kellett az oroszok elől Gdańskból.⁵ *Az orosz fegyverek segítségével, de VI. Károly német-római császár elvi támogatásával koronához jutott III. Ágost három évtizeden át viselte a lengyel koronát. Országának uralkodója, de soha nem volt ura!*

A Rzeczpospolita Oroszországtól való függésének erősödésében az osztrák–orosz meg egyezései politikán kívül még egy nagyon fontos mozzanatot kell hangsúlyoznunk, olyan mozzanatot, amiről a történészek manapság hajlamosak megfeledkezni. Ezért szükséges újra és újra kézbe venni az orosz történész-klasszikusok munkáit, most konkrétan Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij híres Kursz russzkoi isztoriji IV. kötetére gondolunk. A nagyszerű Szolovjov-tanítvány rámutatott arra, hogy I. Péter cár a hódítások megőrzésének egyik garanciáját a cári rokonság nyugat-európai kiházasításában látta. I. Péter egyik unokahúgát (Anna Joanovná = Ivanovná) a kurlandi herceghez, a másik unokahúgát (Jekatyerina Joanovná = Ivanovná) a mecklenburgi herceghez adta feleségül. Fiát a braunschweigi-wolffenbütteli herceg-kisasszonnyal (Charlotte-tal), idősebb lányát a holsteini-gottorpi herceggel (Karl Friedrichhel) házasította össze.⁶

I. Pétertől kezdődően az orosz diplomáciai kapcsolatokba erősen beépült az irányított, *az orosz érdekek európai kiterjesztését szolgáló házassági politika*. Ezek a Pétervárot kigondolt és Pétervár által realizált, Lengyelország „hátaban” szövögetett rokoni szálak egy pókháló-szerű csapdába ejtették a látszat-függetlenséggel rendelkező országot.

De jure a Rzeczpospolita élte a maga megszokott életét. III. Ágost 30 éves uralkodása idején éppen 30 szejm kezdte el munkáját, de valamennyi félbeszakadt, valamennyi eredménytelenül oszlott fel. Mindegyik országgyűlés a megújulás szellemében gyűlt össze, de mindegyik országgyűlés a következő ülészsakra halasztotta a döntéseket. Az alkotmányos jognak minősülő, hírhedt liberum veto, liberum rumpo totálisan dezorganizálta az államot, a szomszédos államok szabad vadászterületévé silányította önmagát. Oroszország, mintha nem is létezett volna Lengyelország, az osztrák örökösödési háború, majd a hétéves háború idején szabadon masírozhatta hadait lengyel földön át a sziléziái, brandenburgi frontokra. Akadálytalanul kvártélyoztatta és élelmezette katonáit a lengyel városokban.

Közismert tény, hogy 1762 februárjában a Poroszország ellen vívott kontinentális háború menete gyökeresen megváltozott, mert III. Péter orosz imperátor – I. Péter unokája, a csak 14 évesen Oroszországba került és orosz imperátornak nevelt egykori holsteini herceg⁷ – hatalomra kerülése után azonnal háttal fordított a Poroszország elleni koalíciónak, Sziléziából visszaparancsolta seregét. Sőt magát II. Frigvest kérte meg arra, hogy az orosz-porosz fegyverszüneti egyezményt a maga belátása szerint készítse elő.⁸ A II. Frigvest és Poroszországot mintának tekintő III. Péter cár mindenféle anyagi és területi kompenzációról (Kelet-Poroszország) lemondott „bálványa” javára.⁹

⁵ Kljucsevszkij, V. O.: Kursz russzkoi isztoriji. Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah. IV. Moszkva, 1989. (a továbbiakban: Kljucsevszkij) 275.

⁶ Uo. V. Moszkva, 1989. 6–7., Isztorija vnyesnyej polityiki Rossziji. XVIII vek. (Ot Szevernoj vojni do vojn Rossziji protiv Napoleona). Otvetsztvennij redaktor: Szanyin, G. A. Moszkva, 1998. 37.

⁷ Kljucsevszkij IV. 316–321.

⁸ Isztorija vnyesnyej polityiki Rossziji. XVIII vek. 106–107.

⁹ Martensz, F. F.: Szobranijje traktatov i konvencij, zakljucsonnih Rosszijeju sz inosztrannimi gyevrszavami. t. V. SPb., 1880. 367–378.

Az utolsó királyválasztás a Rzeczpospolitában

Oroszország még ki sem heverhette ezt a külpolitikai sokkot, amikor újabb nemzetközi válság bontakozott ki, s ismét a lengyel királyválasztás kapcsán! 1763 októberében a nagybeteg III. Wettin Ágost szász választófejedelem és lengyel király távozott az élők sorából, a nagyhatalmak most már a nyílt színen folytatták az egyeztető tárgyalásaikat a lengyel trónra juttatandó személyről. XV. Lajos francia király Poroszország iránti megvetését nem kendőzve, úgy nyilatkozott, hogy Franciaország és Ausztria érzékenysége felülkerekedhet az orosz–porosz törekvéseken. A francia–osztrák együttműködés kikényszerítheti a riválisoktól azt, hogy a lengyel koronát vagy egy francia herceg, vagy III. Ágost fia nyerje el, miközben a lengyelek szabad királyválasztási joga sem sérül.¹⁰ Hogy mennyire rosszul értékelte a versailles-i udvar Franciaország nemzetközi súlyát a kelet-európai térségben, számtalan példával illusztrálhatjuk.

Többek között Ausztria pétervári követe, Lobkowitz azt jelentette Bécsbe Kaunitz kancellárnak 1764. március 31-én, hogy minden kétséget kizáróan II. Katalin cárnő favoritja, Poniatowski lesz a lengyel király.¹¹ Május 1-jén Lobkowitz már arról tudósította kancellárját, hogy Oroszország és Poroszország lengyel királyválasztással kapcsolatos szerződése elkészült,¹² sőt mi több, II. Frigyes király a legmagasabb porosz állami kitüntetéssel, a „Fekete Sas érdemrenddel” ékesítette a még királlyá sem választott Poniatowski mentéjét.¹³ Ez a diplomáciai baki leplezetlenül visszaigazolta a lengyel „nemzeti párt” azon vádját, hogy az orosz–porosz udvarok durván beavatkoznak a Rzeczpospolita belügyeibe, megsértik a lengyel alkotmányt, nem biztosítják a nemesség alapvető jogát, az *electio liberat*. A vádak igazságtartalmát tagadni kár lenne, sokkal fontosabb annak a tisztázása, hogy II. Frigyes miért sietette, miért provokálta gyorsabb cselekvésre II. Katalint?

II. Frigyesnek alapos oka volt erre az első pillantásra megdöbbenéssel tűnő lépésre, a kitüntetési akcióra. 1764 tavaszán a filozófus-király realistiként viselkedett. Világosan látta országának kiszolgáltatott helyzetét, pontosan tudta, hogy Poroszország új szerzeménye, a hétéves háborúban megvédett Szilézia megőrzése vagy elvesztése Oroszország magatartásától függ. Az orosz érdekek támogatása Lengyelországban ténylegesen Szilézia biztonságát garantálja. Ezért a nyílt és titkos diplomácia valamennyi eszközét bevetette Potsdam követi, kancellári, udvari szinten. II. Frigyes több alkalommal is személyesen írt levelet II. Katalinnak ebben a tárgyban. Nem okozott lelkiismeret-furdalást neki az sem, hogy a Wettinek további uralkodását forszírozó, Drezdából érkező segélylevelek kópiáit Pétervárra juttassa például ilyen üzenetek kíséretében: „Amennyiben ő császári fensége most megerősítené Lengyelországban a pártját (szvoju partyiju), úgy egyetlen országnak sem lesz joga megsértődni. Ha ellentétes párt (protyivnaja partyija) alakulna ott, úgy elegendő lesz a Czartoryskiakat utasítani, hogy az önkörműveléért kérik (to velitye tolko Csartoriszkim poproszity vasevo pokrovityelsztva), s ez a formalitás ürügyet adhat Önnek, hogy szükség esetén csapatokat rendeljen Lengyelországba (eta formalnoszty daszt Vam predlog)...”¹⁴

Nem kellett különösen biztatni a pétervári udvart a lengyel ügyekbe való beavatkozásra, tulajdonképpen már kész forgatókönyv szerint cselekedett III. Ágost halála után azonnal. Eldöntött tény volt, hogy a Rzeczpospolita pétervári követét, Stanisław August

¹⁰ Szolovjov, Sz. M.: Szocsinyenyija v 18 knyigah. Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. 1762–1765. Knyiga XIII. Tom 25. Moszkva, 2001. 352–353. (a továbbiakban: Isztorija Rossziji)

¹¹ Szbornyik Imperatorszkovo Russzskovo Isztoricseszskovo Obscsesztva (a továbbiakban: Szb. RIO) t. 109. Spb., 1901. 22.

¹² Szb. RIO 45.

¹³ Szb. RIO 44.

¹⁴ Idézi Szolovjov, Sz. M.: Isztorija pagyenyija Polsi. Moszkva, 1863. (a továbbiakban: Szolovjov 1863.) 19.

Poniatowski (Szaniszló Ágost) litván asztalnokot, egyébiránt II. Katalin kedvesét fogják a lengyel trónra ültetni a dúsgazdag Czartoryski-család segítségével. „... mi egy olyan Piaszt kiválasztását javasoljuk király őfelségének [II. Frigyesnek – G. S.] – írta a cárnő Potsdamba –, aki a leginkább lekötelezett lesz őfelségének is, nekem is azért, amit érte teszünk (sto mi dlja nyevo szgyelajem). ... ez a (személy) gróf Sztanyiszlav Ponyatovszki litván asztalnok lehet, mégpedig ilyen okokból.” Az érvek között a legnyomatékosabbak azt hangsúlyozták, hogy a Czartoryskiak (August, Michał, Stanisław, Adam, Józef) egyöntetűen kiállnak a rokon (= Adam unokatestvére) királyjelölt mellett, ami a választási eredmény társadalmi elfogadtatásához nélkülözhetetlen. A királyválasztás zavartalanságának a lebonyolítását az orosz-lengyel határra felvonultatott cári egységek biztosítják majd – utalt II. Katalin a választási meglepetést eleve kizáró körülményre. De azért is a legalkalmasabb „Piaszt” (= nemzeti) nem idegen országbeli jelölt Poniatowski – mondjuk August Czartoryskival szemben –, mert valamennyi trónra pályázó közül ő a legszegényebb. Márpedig azok felé még inkább lekötelezetté válik, akik vagyonhoz, gazdagsághoz segítik¹⁵ – válaszolt az orosz–porosz előnyökkel járó és a lengyel stabilitást is eredményező programot II. Katalin.

Sajnos azt nem tudjuk dokumentálni, hogy az érzelmeknek milyen szerepe lehetett Poniatowski orosz követ lengyel királyságba emelésében, de annak nyoma maradt a diplomáciai levelezésben, hogy Bécs Poniatowski királlyá választása és koronázása mögött egy ügyesen álcázott házassági terv létezését sem zárta ki.¹⁶

A lengyel nemesség, főleg a katolikus főpapság idegenek és idegen vallásúak (= disszidensek) ellen folytatott agitációja következtében, az alkotmányban rögzített szabadságjogok és a katolikus vallás védelmét egy saját jelölttől, a tekintélyes nagyhetmantól, de már öreg Branickitól remélték. A pártoskodás olyannyira megosztotta a lengyel–litván társadalmat, hogy a nemzetiek (a Branicki-hívek) és a nem nemzetiek (Czartoryski-hívek) fegyveres összecsapása veszélyeztette az 1764 májusára kitűzött, királyjelölő szejm megnyitását. Hogy nem esett egymásnak a vallási és nemzeti alapon két táborra szakított nemesség, annak az orosz csapatok Lengyelországba (Kelet-Poroszországból a Varsótól északra fekvő Zakroczymhoz) és Litvániába (Minszk, Grodno) való bevonulása állta útját.¹⁷ Branicki jelölésére már nem is kerülhetett sor a május 7-én megnyitott szejmen, mert a Varsóhoz közelítő orosz sereg elől Branicki hetman és párthívei elmenekültek a fővárosból. Így a herceg Czartoryski August által elnökölt királyjelölő szejm munkája zökkenőmentesen elkezdődhetett. Megállapodtak a jelenlévő képviselők abban, hogy a lengyel király ezentúl csak lengyel apától, lengyel anyától származó, katolikus vallású lengyel nemes lehet. A megválasztásra kerülő király tiszteletben tartja a Rzeczpospolita törvényeit (lex regnat, non rex), nem sérti meg a nemesek jogait, kiváltságait, biztosítja a vallásszabadságot. Feltétlenül nyilvános köszönetet mond a maga és az ország nevében Oroszország császárnőjének Pétervárra küldött megbízottja révén.

Egy várakozásba dermedt, megfélemlített ország törvényhozó gyűlése 1764. szeptember 7-én királyává nyilvánította Oroszország és Poroszország jó előre kiválasztott lengyel–litván jelöltjét, Poniatowskit, akit november 25-én, egyáltalán nem véletlenül Katalin-napon meg is koronáztak. Úgy látszott, mindenki elérte a célját, mindenki nyugodtan tekinthet a jövőbe. Poniatowski koronás fő lett IV. Ágost (általa nem használt) néven, a né-

¹⁵ Szolovjov 1863. 19.

¹⁶ Lobkowitz azon kesereg Kaunitzhoz küldött jelentésében (1764. augusztus 3.), hogy kideríthetetlen a pétervári pletyka háttere. Katalin cárnő és Poniatowski leendő házasságáról suttogtak az emberek. – Szb. RIO t. 109. 69.

¹⁷ Huszonhat egyházi és világi lengyel főúr írásban mondott köszönetet II. Katalinnak azért a segítségért, amellyel a lengyelországi reformok életbe léptetésének a feltételeit megteremtette, amellyel a lengyelországi megújulás előli akadályokat elhárította. – Szolovjov: Isztorija Rossziji. Knyiga XIII. Tom 26. Moszkva, 2001. 465–467.

pes Czartoryski-rokonság nekiláthatott a Lengyelország megmentésére kidolgozott reformcsomag (pénzügyi, katonai) végrehajtásához,¹⁸ az orosz és porosz uralkodók befolyási övezetükben tartották az országai között elterülő hatalmas térséget. Pétervár szinte eufórikus hangulatban élte át a koronázás utáni heteket. A lengyel „királycsinálás” főszereplői, Panyin külügyminiszter, Repnyin varsói követ (Panyin unokaöccse) anyagi és erkölcsi jutalomban részesültek,¹⁹ hiszen a „csendes” 1764. évi szejm a koronázáson túlmenően elismerte – Európában utolsóként – az orosz cárok 1721-től használatos új titulussát, az imperátor (császár) címét. Ugyancsak ez a szejm volt az, amely a legfájóbb orosz panaszokat orvosolta és az orosz kívánalmaknak megfelelően a pravoszláv vallás, egyház lengyelországi-litvániai helyzetét korrigálta. Minden remény adott volt ahhoz, hogy az új lengyel király és a Rzeczpospolita félreérthetetlenül rendezze viszonyát Oroszországgal, minden sérelmétől függetlenül megerősítse az 1686. évi lengyel–orosz örökérvényű békét, hogy deklarálja a jó szomszédságon túlmenően az Oszmán Birodalom elleni közös együttműködést akár egy defenzív, akár egy offenzív katonai akció esetén. Készerűen kellett tudomásul vennie az orosz külügyminisztériumnak a lengyelek kitérő, óvatoskodó, rejtett szembeállást lebegtető magatartását a diplomáciai tárgyalásokon. A két éven át folytatott konzultációk végül is eredménytelenül zárultak.²⁰

Ahelyett, hogy az akut válsághelyzetet maga mögött hagyó Rzeczpospolitában a királyválasztás és koronázás után megnyugodtak volna a kedélyek, ellenkezőleg, vulkányszerűen felszínre tört a gyűlölködés. A nem katolikus vallások és egyházak számára tett engedmények hatására elemi erővel jelentkezett országszerte a vallási fanatizmus, a vallási fanatizmustól átitatott oroszellenesség. Annak reakciójaként pedig a másik oldal ljachellenessége (ljach = a lengyelek gúnyneve) erősödött fel

Oroszellenesség contra ljachellenesség

Konkrét példákon keresztül vizsgáljuk meg, mit is sérelmeztek a Rzeczpospolitában élő nem katolikusok, akiket vagy disszidenseknek – függetlenül attól, hogy protestánsok vagy pravoszlávok voltak – vagy éppen „görög nem-uniáltaknak és disszidenseknek” neveztek!

A kis északi háború lengyel–svéd ellenségeskedését lezáró oliwai békének (1660) a 2. pontja ünnepélyesen kinyilvánította, hogy a disszidensek – értelemszerűen itt az evangélikusokról van szó – általános amnesztiában részesülnek, a lengyelelles oldalon való fegy-

¹⁸ Ring 161–165.

¹⁹ Panyin Nyikita Ivanovics (1718–1783) – olasz földről bevándorolt családban született. Apja Nagy Péter idejében katonai karriert futott be, tábornokságig vitte. Nyikita nyelvtudásának köszönhetően igen hamar diplomáciai pályára került. 12 éven át Dániában és Svédországban képviselte Oroszországot. II. Katalin cárnő hatalomra kerülésével élete gyökeresen megváltozott. Hazarendelték a külügyi szolgálatból és a cárnő a fiának, a trónörökös Pálnak a nevelését bízta rá. Sikeresen teljesítette nevelői feladatát, de emellett 1763–1781 között az orosz külpolitika tényleges irányítója is volt. Egyetlen ügy sem létezhetett a birodalomban, amelyről neki tudomása ne lett volna, s egyetlen ügy sem került véglegesítésre „saját tanácsa vagy sajátkezű munkája nélkül.” II. Katalin cárnő a külügyminiszteri munkásságát gazdagon honorálta, annak ellenére, hogy Panyint mint magánembert nemigen kedvelte. 1767-ben a grófi címet, 1769-ben a titkos tanácsosi rangot, 1773-ban az első osztályú szenátorságot érdemelte ki a fő- külügyér. 1781-ben vonult nyugdíjba. A cárnő még ekkor sem feledkezett meg róla. Az 1783-ban alapított Szent Vlagyimir-rend (I. fokozat) első kitüntetettje is ő volt. *Diplomatyicseszkijsz zlovar. T. II. Moszkva, 1985. 337., Fonvizin, D. I.: Zsizny grafa Nyikiti Ivanovicsa Panyina. SPb. 1787., Geraszimova, G. I.: „Szevernij akkord” grafa Panyina. Projekt i realizovszj. In: Rosszizszkaja diplomatyija v portretah. Red. kollegija: Ignatyev, A. V.–Szanyin, G. A. Moszkva, 1992. 65–78., Minajeva Ny. V.: Nyikita Ivanovics Panyin. Voproszi isztoriji 2001/7. 71–91.*

²⁰ Michalski, J.: Problematyka aliansu polsko-rosyjskiego w czasach Stanisława Augusta. Lata 1764–1766. *Przełąd Historyczny*, 1984. 4. 695–720.

veres küzdelmük és más cselekedetük megbocsáttatnak, korábbi jogaik, úgy a vallási-egyházi, mint az állami-politikai életben, helyreállítatnak.²¹ A disszidensek másik nagy csoportjának, a pravoszlávoknak a sérelmes helyzetét Jan III. Sobieski király és a Rzeczpospolita 1686-ban a vecsnij mir (örökérvényű béke) 9. articulusával ígérte rendezni. Eszerint a Lengyelországban és a Litvániában élő „görögvallásúak” szabadon gyakorolhatják vallásukat, a pravoszláv főpapságot ugyanolyan jogok illetik meg a jövőben, mint amilyeneket a katolikus főpapság élvez. Vallási hovatartozástól függetlenül bármely alattvaló törvény előtti egyenlőségét ugyancsak ebben a dokumentumban deklarálták.²² 1717. február 3-án II. Ágost lengyel király orosz kérésre (nyomásra?) királyi dekrétumban mondta ki a disszidensek egyenrangúságát és egyenjogúságát az 1573. évi, az ún. Henrik-i cikkelyek 2. articulusa alapján.²³

Nem késlekedett a katolikus klérus sem a királynak adott válaszával. Már 1718-ban felhívást tett közzé, amelyben nemcsak egyszerűen elutasította a királyi dekrétumot, hanem a disszidensek elleni cselekvés programját is megfogalmazta: "...minden lengyel, aki a haza egységét megőrizni és biztosítani kívánja – szólt a gyakorlati útmutatás –, érezze kötelességének a római törvénnyel ellenkező görög törvény [értsd: a pravoszláv vallás – G. S.] megsemmisítését ezen vallás követőinek megvetésével, vallásgyakorlásuk korlátozásával (prityesznyenyijem), ezen vallás követőinek lakóhelyükről való elűldözésével: végül is a legcélravezetőbb eszközökkel (gyejsztvityelnyejsimi szredsztvami)".²⁴ Gazdag volt a hatékony eszközök választéka! El kell érni – tanácsolta híveinek a katolikus klérus –, hogy a lengyel nemes ne barátkozzon az orosz nemessel, orosz nyelven ne beszéljen. Meg kell akadályozni a pravoszláv nemesek jelenlétét a nemesi gyűlésekben, mind a szejmikeken, mind a szejmen. Se választott, se kinevezett funkciókba, tisztségekbe ne kerülhessenek a „görög hitet” követők. Ha távolilag sikerül elérni, hogy tanulatlanok és szegények maradjanak a pravoszláv hívők, megoldódik a katolikus és nem katolikus probléma – vetítette előre a vállalt küzdelem biztos eredményét a felhívás. Az elszegényítést a pravoszláv egyház és papok javainak a csökkentésével kell kezdeni, az adományok letiltásával kell folytatni, mert az anyagi eszközök híján az „eretnekséget” terjesztő könyvek nem jelennének meg, az egyházi iskolák működésképtelenné válnának. A pravoszláv egyházi bíróság felszámolása pedig azt eredményezné, hogy a „nem-uniált görög papok” és családtagjaik felett a világi bíróságok, ideértve a nemesi úriszéket is, ítélkeznének. Ha esetleg a korlátozó intézkedések miatt lázongás ütné fel a fejét Ukrajnában, Volhíniában, Podóliában, úgy a tatárookra mindig lehet számítani, az ottaniakat nem szabad sajnálni a tatár rabság miatt²⁵ – olvasható a kérelhetetlen, élet-halál harcra mozgósító, nyílt levélben.

Tagadhatatlan, hogy számtalan atrocitás, súlyos támadás érte a pravoszláv egyházat, a pravoszlávia híveit 1686 és 1768 között Lengyelországban és Litvániában a lengyel állam és egyház részéről, mint ahogyan azt sem lehet tagadni, hogy a vallás- és egyházüldözéssel egyenes arányban fokozódott Oroszország beavatkozása a lengyel belügyekbe. *Igaz, az 1686. évi lengyel-orosz béke feljogosította Oroszország uralkodóját arra, hogy a Rzeczpospolita pra-*

²¹ RGADA fond 79., opisz 5., gyelo 2., csaszty 4. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. 184.

²² Der Neu-eröffneten Ottomannischen Pforten. Fortsetzung, oder Continuirter Historischer Bericht. ... von Anno 1664. bis zu Ende 1700. Jahrs. (Gedruckt bey Johann Christoph Wagner) Augsburg, Anno 1700. 330.

²³ Az 1573/2. art.: A Koronában „sok eltérő vallás” (niemało jest różniwierstwa) létezik, a vallási ügyekben a nyugalmat, a békét örökre meg kell őrizni (w sprawie religii mają być w pokoju zachowani). In: Wiek XVI–XVIII w źródtach. Opracowali M. Sobańska-Bondaruk, St. B. Lenard. Warszawa, 1997. 108.

²⁴ Vityebszkije gubernszkije vedomosztyi 1858. 42. száma, Petrov, A. Ny.: Vojna Rossziji sz Turcijej i polszkimi konfederatami sz 1769 po 1774 god. t. 1. (1769 god). SPb. 1866. (a továbbiakban: Petrov) 7.

²⁵ Petrov t. 1. 8–11.

voszláv lakosságának vallási védnöke legyen, de a felmerült vitás kérdések vagy panaszok kivizsgálási módzatait, megoldási technikáit a béke nem tárgyalta.

Úgy véljük, ebből a tisztázatlan jogi helyzetből fakadhattak például a vallásgyakorlat mindennapos zaklatásai. Büntetlenül maradtak a nemesek erőszakos vallástérítései, a pravoszláv papok lakóhelyükről történt elüldözései, a pravoszláv iskolák működésének korlátozása, a pravoszláv kolostorok javainak lefoglalása, a kolostori szolgák letartóztatása, robotra való kényszerítése stb. A központi és a helyi hatalom a harcos bazilita, domonkos és jezsuita rendek missziós tevékenységét a hitetlenek vidékén (partes infidelium) – Litvániában a belorusz részeken, Lengyelországban az ukrainai vajdaságokban – minden eszközzel támogatta. Egy 18. századi kimutatás szerint a Rzeczpospolita keleti régiójában a görög-katolikus (uniált) egyházat 3 érsekség (kijevi, polocki, szmolenszki), 6 püspökség (władimiri, chełmi, lucki, przemyśli, lwówi, piński), 15 apátság reprezentálta,²⁶ azt viszont nem tudjuk pontosan, hogy a 122 (115 férfi, 7 női) dominikánus kolostorból, a 86 ferences (80 férfi, 6 női), 108 „reformált ferences” kolostorból, 76 karmelita (68 férfi, 8 női) kolostorból – az egyéb szerzetesrendekhez tartozó több mint 100 kolostorról nem is szólva – és a 49 jezsuita kollégiumból mennyi működött a belorusz és az ukrainai részeken.²⁷

Még ha bizonyos fenntartással is kezeljük a Pétervárra címzett panaszlevelek tartalmát, akkor is egy, nap mint nap vívott, szünni nem akaró vallásháború képe jelenik meg előttünk. Georgij Konisszkij belorusz (pravoszláv) püspök, a kijevi teológiai akadémia egykori rektora az elmérgesedett közállapotok jellemzésére azt is papírra vetette, hogy életét az orsai jezsuitáktól csak úgy tudta megmenteni, hogy egy trágyát szállító szekéren a trágyában rejtőzködött el. A harcos orsai jezsuiták gyakran feldúlták a főpapi lakot, az ott lévő iskolát, az iskola tanulóit fizikailag bántalmazták.²⁸ Bevett szokás volt Orsában, Mogiljovban, Polockban – legalábbis a panaszlevelek alapján –, hogy a katolikus misszionárius barátok egy-egy akciójukhoz igénybe vették a zsoldos katonákat vagy éppen a felheccelt városi plebszet.²⁹ Napirenden voltak a pravoszláv templomok elleni támadások is. Orsában a helyi hatalom megtiltotta „görög” kőtemplom építését, Vlnóban a katolikus püspök pedig úgy rendelkezett, hogy a pravoszláv templom nem lehet magasabb, mint a helyi zsinagóga.³⁰ A szándékos rongálások következtében keletkezett károk kijavítását nem engedélyezte a helyi hatalom, majd a renoválatlan templomokat elvette és a görög katolikusoknak adta át. 1728-ban Szilveszter belorusz püspök azt a riasztó információt közölte II. Péter cárral, hogy halála után az uniáltak el akarják ragadni „a belorusz püspöki trónt”.³¹

De mit tett a lengyel állam a vallási konfliktusok lecsendesítésére? Egyáltalán volt-e a lengyel államnak vallás- és egyházpolitikája? Fűződött-e valamilyen érdeke az államnak ahhoz, hogy a keleti végeken állandósuljon a nyugtalanság, a békétlenség?

A válaszadáshoz – úgy véljük – nem hagyhatjuk figyelmen kívül a lengyel nemesség, a katolikus és görög-katolikus papság mentalitását, gondolkodásmódját. Az említett politikai elit tisztában volt azzal, hogy a Rzeczpospolita 1686-ra a Dnyeper folyón túli területeit visszavonhatatlanul elveszítette, de elfogadhatatlan volt számára az a tény, hogy Oroszország előrenyomulása nem állt meg a Dnyepernél. A „lengyel területekre való behatolása”

²⁶ Dembovszki, A. Sz.: *Isztorija o ninyesnyem szosztojanyiji pravityelsztva Polszkovo*. SPb., 1766. 63. Található: *Otgyel redkih knyig* (A ritka könyvek osztálya. Moszkva) 9611. leltári számon. (a továbbiakban: Dembovszki)

²⁷ Dembovszki 60–62.

²⁸ Talberg, N.: *Isztorija russzkoj cerkvi. t. 2. Izdanyije Szvjato-Uszpenszkovo Pszkovo-Pecszorszkovo monasztirja*, 1994. (Holy Trinity Monastery, Jordanville, N. Y., 1959. évi kiadásának reprintje) (a továbbiakban: Talberg) 654–655.

²⁹ Talberg 652–656.

³⁰ Talberg 653.

³¹ Talberg 653.

(a mi szóhasználatunk – G. S.) a békeszerződés erejénél fogva, vallási alapon tovább folytatódott. A világiak és az egyháziak sérelme ezen a ponton egybekapcsolódott: a világi sérelmek az egyháziaktól, és viszont, az egyházi sérelmek a világiaktól elválaszthatatlan egységgé sűrűsödtek össze. Az orosz politikai és katonai erő megnyilvánuló fölénye már önmagában is elfogadhatatlan körülménynek minősült a lengyel társadalom számára, de hogy vallási, egyházi (hitbeli) fölényre is szert tegyen Oroszország a Rzeczpospolitában, az már az állam „halálán” túlmutató „nemzethalállal” (a mi szóhasználatunk – G. S.) lenne egyenlő. Talán nem tévedünk, ha kijelentjük: ezért hatotta át a lengyel közéletet a 18. század folyamán egy élet-halál harc szintjére transzformálódott érzelmi politizálás. *A 17. században mindössze a lengyel–orosz háború fegyveres szakasza zárult le, hogy a Rzeczpospolita „első” területi felosztásáig, 1772-ig terjedő periódusban az „ideológiai” harc vegye át a fegyveres küzdelem helyét.*

Hiába lettek a 18. században orosz–osztrák (II. Ágost, III. Ágost) vagy orosz–porosz (St. Poniatowski = IV. Ágost) támogatottságú királyai Lengyelországnak, a nominális királyi hatalom nem volt képes hatástalanítani a disszidensek ellenében meghozott szemji döntéseket. Az 1717. évi szemjhatározat még csak a lutheránusok katonatiszti előmenetelét tiltotta meg, de az 1733. évi határozatot már valamennyi „másvallásúra” (inoverci) kiterjesztették. Sőt ekkor foglalták írásba a „másvallásúak” diplomáciai szolgálattól és az országgyűlési képviselőségtől való eltiltását is. Olyannyira előrehaladt a lutheránusok és a pravoszlávok hitéletének negligálása, hogy a nem katolikusok a házasságkötést, a keresztelest, a temetést csak a katolikus egyház képviselőjének az engedélyével, eljárási díjak lefizetéséhez kötött engedélyek kiadásával végezheték el. Oroszország tiltakozásainak és fenyegetéseinek hatására a III. Ágost koronázásakor tartott szemj 1734-ben feloldotta az összes korábbi tilalmat, ám az 1736-os szemj – amikor Oroszország a törökellenes háborúban lekötött volt – ismét csak hatályba helyezte a disszidensekre vonatkozó cikkelyeket.³² 1743-ban maga I. Erzsébet (Jelizaveta Petrovna, I. Péter lánya) cárnő fordult III. Ágosthoz a pravoszlávok ügyében. Követelte, hogy lengyel uralkodótársa számolja fel országában a nem katolikusok üldözését, a görög-katolikusok javára elvett pravoszláv templomokat és kolostorokat haladéktalanul juttassa vissza. Tényleges hatalom híján a király csak az ígérek ismételtetésével próbálta megnyugtadni az egyre türelmetlenebb cárnőt és a Szent Szi-nódust. Húsz évvel később ugyanez a szituáció játszódott le azzal a különbséggel, hogy II. Katalin cárnő nyílt beavatkozással fenyegette meg a lengyel nemességet, ha a pravoszlávok vallásszabadsága továbbra is csorbát szenved.

Vallásháború a Rzeczpospolitában

A több évtizedes elnéző és defenzív orosz valláspolitiká a 1760-as években gyökeresen megváltozott. A nem katolikus országok (Oroszország, Poroszország, Dánia) varsói követei az 1766. évi szemjen egy közleménnyel hozták a lengyel képviselők és a királyi udvar tudtára, hogy ezután közösen lépnek fel a disszidensek elvitatott jogainak az érvényesítése céljából. Kajetan Sołtyk krakkói püspök a legélesebb hangon utasította vissza az ultimátumként átadott közleményt. Többek között kijelentette: „Ha én azt látnám, hogy a disszidensek előtt kitarulnak a szenátus, a képviselőház, a bíróságok kapui, saját testemmel torlaszolnám el a kapukat, hogy engem tapossanak halálra. S ha én azt látnám, hogy a más vallásúak templomépítéshez készítenék elő a helyet, odafeküdnék, hogy az én fejemre helyezték a templomuk alapkövét.”³³ Sołtyk püspök dörgedelmes beszéde nem ellensúlyozhatta a lutheránus és a pravoszláv országok nyomasztó politikai fölényét, s főleg nem a lengyel területen állomásozó orosz hadak fenyegető erejét. Nem meglepő tehát, hogy

³² Dembovszki 64., Antonovics VI. B.: *Monografiji po isztoriji Zapadnoj i Jugo-Zapadnoj Rossziji*. t. I. Kijev, 1885. (a továbbiakban: Antonovics) 273.

³³ Talberg t. 2. 657.

ugyanez a szejm törvényben mondta ki a disszidensek vallásszabadságát, a protestáns és pravoszláv papság adó- és illetékmentességét, az elvett templomok, kolostorok visszaszolgáltatását.³⁴

A szejmen elfogadott törvények gyakorlati végrehajtására, de velük szemben a megszerzett jogok védelmére is, ún. konföderációk alakultak Lengyelország és Litvánia szerte. Csak a protestánsokat tömörítette például a Toruń-i, a protestánsok és a pravoszlávok együttesen alkották a Szuck-i (a volhíniai Szluckról van szó) konföderációt. A konföderációknak és az ellenkonföderációknak se szeri, se száma 1767-ben. Állítólag a Rzeczpospolita-ban közel 200 ilyen „honmentő” ideiglenes szövetség jött létre. (1767 júniusában Litvánia területén 24 konföderáció szerveződött.³⁵) A legjelentősebb, sok lengyel és litván ellenkonföderációból egyesített Radom-i konföderációval – függetlenül attól, hogy a szejm mit határozott és mit nem – Oroszország varsói nagykövete, a lengyel belpolitikai élet kulcsfigurája, Nyikolaj Repnyin³⁶ is kapcsolatba lépett. Repnyin azt kérte a konföderáltaktól, hogy a disszidensek ügyében születt királyi, szejmi végzéseket fogadják el érvényesnek, Oroszország pedig garanciát vállal a Rzeczpospolita belső békéjéért. A felkínált alkut azonnal elutasították a radomiak, de hajlandóak voltak a tárgyalások folytatására, ha Oroszország beleegyezne Poniatowski detronizációjába. Ezt a javaslatot viszont az orosz fél nem fogadhatta el, következésképpen a belpolitikai válságból nem látszott a kivezető út. Olyannyira nem, hogy a radomi konföderáció választott vezetője, a már ismert Sojtyk püspök az erőszakos megoldás mellett kardoskodott. Beszédeinek hangneme radikalizálódott, oroszellenes agitációival a nyílt harcra mozgósított. Lengyelország belső békéje csak akkor állítható helyre – vélekedett a főpap –, ha a disszidensek nem kerülnek állami hivatalokba, nem lesznek se képviselők, se szenátorok és patrónusoknak, Oroszországnak a lengyelországi befolyása megszűnik. Van 30 lengyel család – jelentette ki Sojtyk –, akik II. Katalin cárnő szolgálatába szegődtek. Ők azok a nem igazi lengyelek, akik a lengyel hivatalokat az igazi lengyelek elől elorozták, még a lengyel egyház prímás-érsége is, Podoski gnieznoi érsek, a jelenlegi varsói orosz követnek, Repnyinnek az egykori személyi titkára. (Az állítás igaz! – G. S.) Ha ez így folytatódik, lassan beköszönt az az idő, amikor a moszkvai dumát Lengyelországba helyezik át – mondta a krakkói püspök. Megengedhetetlen, hogy Repnyin, ez a Varsóban rezidáló despota legyen az a személy, aki a lengyel érdekeket Pétervárott képviselje, aki az ott hozott döntéseket lengyel földön „lengyelként” megvalósítsa³⁷ – fogalmazott a nemzeti önérzetében sértett lengvelség szószólója, Sojtyk püspök.

Ilyen felfokozott hangulatban kezdte meg munkáját a Rzeczpospolita 1767 őszi rendkívüli országgyűlése. A konföderációktól felszabdalt ország egyöntetűen békére és nyugalomra vágyott, de Poniatowski király október 5-én elmondott szejmnyitó beszédéből kö-

³⁴ Szvisztun, F. I.: Prikarpatzkaja Rusz pod vlagyenyijem Avsztriji. (Vtoroje dopolnyennoje izdanije) Trumbull, Connecticut, 1970. (Az 1896–1897. évi kiadás reprintje.) 13–16. Noszov, B. V.: Russzkaja polityika v disszidentszkom voprosze v Polse 1762–1766 gg. In: Polska i Jevropa v XVIII veke. Otvetszvennij redaktor: Noszov, B. V. Moskva, 1999. 20–101.

³⁵ Szolovjov 56.

³⁶ Repnyin Nyikolaj Vasziljevics (1734–1801) – 1762–1763-ban Poroszországban teljesített diplomáciai szolgálatot, innen került át Lengyelországba, a varsói követségre. 1763–1768 között nagykövetként érvényesítette az orosz érdekeket az anarchiában fuldokló Nemesi Köztársaságban. 1768-ban a diplomata életet katonai életre váltotta. Az 1774-ig húzódó orosz–török háborúban hadtestparancsnokként szolgált. Részt vett a háborút lezáró kücsük-kajnardzsai béke kidolgozásában. Ezt követően rendkívüli követ a Portán, majd az 1788–1792-es orosz–török háborúban újra frontszolgálatban állt, 1791-től az orosz csapatok főparancsnoki beosztásában. A iasi-i béke megszületésében aktív szerepet játszott. A forradalmi Franciaország elleni koalíciók létrehozásakor Oroszországot képviselte a tárgyalásokon. 1798-ban kegyvesztett lett, az állami szolgálatból elbocsátották. Diplomatyicseszki szlovar. T. II. Moskva, 1985. 462.

³⁷ Szolovjov 58.

vetkeztetni lehetett arra, hogy a válság megoldását célzó királyi előterjesztés nem felel meg a „nemzeti” párt (a hazafiak) elvárásainak. Tudniillik azt indítványozta az orosz–porosz bábkirály, hogy a király és a Rzeczpospolita képviselőjében utazzon küldöttség Pétervárra, mert a lengyelek, litvánok nehéz helyzetén egyedül Oroszország „legfenségsőbb császárnője”, II. Katalin tud segíteni. Egyedül csak ő és országa garantálhatja az alkotmányos élet körülményeit, az egyes embereket megillető jogokat, a sérthetetlen és elvitathatatlan szabadságokat (Gwarancya dla niewruszzoney y wieczney konserwacyi Praw, Wolności, Prerogatyw każdego). Oroszország érdekelt a Rzeczpospolita szabadságának megőrzésében, a közjó megeremtésében – hangsúlyozta az orosz exkóvet-király –, mert a jószomszédság mindkét félnek a kölcsönös érdeke. Ennek viszont az a feltétele, hogy a belső béke helyreálljon, a Rzeczpospolita rendjeinek évszázados jogai, privilégiumai zavartalanul érvényesüljenek. Ezen jogok és privilégiumok közé tartoztak és tartoznak a „Görög Nem-Uniáltakat” és a „mindkét confessio-jú Disszidenseket” megillető jogok is, nekik igazságot kell szolgáltatnunk (będzie uczyniona sprawedliwość y satysfakcyja)³⁸ – emelte ki bevezetőjében Poniatowski király. A „garanciát” képviselő Repnyin orosz követ többször is szót kapott a szejmen.(!) Miközben a király mondandóját megerősítette, nem mulasztotta el a tanácskozó rendeket megfenyegetni: Oroszország elvárja – mondta beszédében a lengyel ügyekben teljhatalmat élvező varsói követ –, hogy a lengyel–litván szejm a Rzeczpospolita nem katolikus lakosságának a vallási és polgári jogait tartsa tiszteletben, ellenkező esetben, Oroszország jogot formál ahhoz, hogy akár erővel is biztosítsa a Lengyelországban, Litvániában élő pravoszlávok, de a disszidensek egyenjogúságát is.³⁹

Az „ellenzék” vezére Kajetan Sołtyk püspök se rangot, se tekintélyt nem tisztelve – ahányszor csak tehette – kíméletlenül támadta mind az egyházi, mind a világi előljáróját. Podoski érsek-prímással a disszidenseknek tett ígéretei miatt szegült szembe, a katolikus vallás és egyház árulójának bélyegezte. Fanatikusan ismételtette a krakkói püspök, hogy inkább a halált választja, testének feldaraboltatásától sem riad vissza, a nem katolikusok és a katolikusok egyenlőségéhez soha nem adja a szavát. Egy belorusz püspök beengedése a szenátusba az ördög törvényének megnyilvánulása lenne, a lengyel vallás és nemzet halálának a kezdetét jelentené. Ezzel a vallásra és a nemzetre életveszélyt jelentő fenyegetéssel fel kell venni a harcot, a Lengyel Királyságban állomásozó orosz csapatokat szépszóval vagy erőszakkal ki kell űzni az országból. Azok a vezetők és nemesi képviselők, akik az idegen hatalmaktól várják és remélik a lengyel ügy megoldását, hazaárulók. Sőt a szejmtől azt követelte Sołtyk püspök, hogy terjesszék ki törvényileg a halálbüntetést olyan személyekre, akik külső pártfogókat keresnek. Sołtyk felfogása szerint a végveszélybe sodródott ország megmentéséért kibontakozó küzdelmet éppen az ellenségekkel cimboráló gnieznoi érsek-prímásnak és a királynak kellene vezetni. Ehelyett mind az érsek, mind a király az ördöggel akar szövetezni.⁴⁰

Nem csekély fejtörést okozott a királynak, az érsek-prímásnak és nem utolsó sorban, Repnyin orosz követnek Sołtyk püspök elhallgattatása. Repnyin már 1767 augusztusában, a szejm megnyitása előtt jóval, Panyin külügyminiszternek vést jósló sorokat írt: „Ha mi sikereket akarunk a disszidensek dolgában a leendő szejmen elérni, akkor feltétlenül szükséges lesz a krakkói püspököt [Sołtykot – G. S.] és hozzája hasonló fanatikusokat őrizetbe venni [ki-

³⁸ Otygel redkih knyig (A ritka könyvek osztálya. Moszkva) – MK IX–247., Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie Roku MDCCLVII. Dnia piątego Października złozonego y zaczętego, a z Limitacyi y prorogacyi w Roku MDCCLVIII. Dnia piątego Marca, ... zakończzonego ex consensu Ordinum totius Reipublicae. W Warszawie, 1768. 2–4. (Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie.)

³⁹ Petrov t. I. 18–19.

⁴⁰ Petrov 21–22., Szolovjov 1863. 62–70., Antonovics t. I. 273–274. Lásd még: Konopczyński Wł.: Do charakterystyki biskupa Kajetana Sołtyka. Kwartalnik Historyczny. T. XXIV. Lwów, 1910. 468–494.

emelés tőlünk – G. S.], mert velük másképpen nem boldogulunk.”⁴¹ Az orosz kormányzat ezt a javaslatot még figyelmen kívül hagyta, ám az egyéb Varsóból kezdeményezett ötletekre rábólintott. Repnyin követ 1767. szeptember 1-jén (12-én) a már Kelet-Lengyelországban (Żółkwa = Zsolkva, a főhadiszállás) táborozó orosz hadtest parancsnokát, Pjotr Krecsetnyikovot arra utasította, hogy a közelgő szejmre való tekintettel a hadtest huszár és kozák századait vonultassa Varsó alá, és Varsótól 6 mérföldnyire táboroztassa le őket.⁴² Két héttel később Krecsetnyikov vezérőrnagy a türelmét vesztett orosz követ parancsára „extra sürgősséggel” (sz krajnjeju szkorotyju), a szejm megnyitása előtt alig néhány nappal Sołtyk püspök falvait és birtokait lefoglalta, ott élelmet és lovakat rekvirált.⁴³

Ezek a megfélemlítést szolgáló akciók nemhogy jobb belátásra bírják volna a krakkói püspököt és táborát, éppen ellenkezőleg. 1767. október 1-jén (12-én) a szejműlésen Sołtyk püspök minden eddigi beszédénél élesebb hangot ütött meg. Követői, a kijevei püspök, a krakkói vajda és több fősenátor is a tárgyalt napirendi pontok felfüggesztését vagy a szejm félbeszakítását követelték a szejm elnökétől és a jelenlévő királytól. Hiába „szólt fel kétszer is a király” – olvashatjuk Krecsetnyikov naplójában –, hogy józanságra intse a képviselőket. Hiába apellált megértésükre, hiába emlegette azt, hogy hajthatatlanságukkal nemcsak a haza sorsát teszik keserűbbé (gorse), hanem a teljes pusztulásnak teszik ki azt, a szenátorok és a képviselők megmakacsolták magukat. Erre a király három napra berekesztette az ülést.⁴⁴

Az október 1-jei (12-i) tapasztalatok mélységesen felháborították Repnyint, a lengyel „akadémuskodók” megtörésére a legkeményebb eszközöket vetette be. Egy napot adott Krecsetnyikov parancsnoknak arra, hogy tervezze meg Varsó totális blokádját – „a városból se szárazon, se vízen senki nem távozhat”⁴⁵ –, és a legkörülményesebben készítse elő a hangadók letartóztatásának a módját. A megvásárolt lengyel hírszerzők Sołtyk krakkói püspök, Zaluski kijevei püspök, Rzewuski hetman és fiának minden lépéséről tájékoztatták az oroszokat, így nem okozott különösebb problémát a „veszedelmes ellenségek” lefogása. Október 2-ról (13-ról) 3-ra (14-re) virradó éjjel a hálószobáikból hurcolták el az Oroszország ellen izgató egyházi és világi főurakat, és külön-külön hintókban másnap Vilnába szállították őket.⁴⁶

A három napos szünet után újra összeült országgyűlés döbbenettel vette tudomásul a varsói eseményeket, a kényszernek engedelmeskedve az orosz forгатókönyv szerint folytatta munkáját. Az érsek-prímás és a letartóztatott Rzewuski fiatalabb fia először is a szejm ülészakának a meghosszabbítását javasolta, és egy speciális szejmi delegáció összeállítását kezdeményezte, amely a megállapodási feltételekről tárgyalna. A részletek tisztázására népes delegációt küldött ki a szejm. A 3 püspök, 4 miniszter, 12 szenátor, 48 vajdasági képviselő a főmegbízottal, az érsek-prímással az élen 1768. február 1-ig (12-ig) kapott felhatalmazást a problémák megoldására.⁴⁷

⁴¹ Idézi Szolovjov 60. – „Jeszli mi hotyim uszpeha v disszidentszkom gyele na buduscsem szejme, to nyeobhogyimo bugyet nadobno episzkopa krakovszkovo i podobnih fanatyikov zabraty pod karaul, a inak sz nyimi nyiakakim obrazom nye szovlagyejem.”

⁴² Zsurnal general-majora i kavalera Petra Nyikiticsa Krecsetnyikova, glavnovo komangyira korpusza Jeja Imperatorszkovo Velicesesztva, Imperatrici Vszjerosszjszkoj, o dvizsenyiji o vojennih gyejsztvijav v Polse v 1767 i 1768 godah. Izdal O. Bodjanszkij. In: Cstyenyije v Obszesztve isztoriji i drevnosztyej rosszjszkih. (CSOIDR) Knyiga 3., csaszty II. Moszkva, 1863. 50. (a továbbiakban: Zsurnal Krecsetnyikova)

⁴³ Zsurnal Krecsetnyikova 55.

⁴⁴ Zsurnal Krecsetnyikova 60.

⁴⁵ Zsurnal Krecsetnyikova 60–61.

⁴⁶ Zsurnal Krecsetnyikova 62–63.

⁴⁷ Zsurnal Krecsetnyikova 67.

Némi csúszással, február 13-án (24-én) – Krecsetnyikov naplójának a szavaival élve – „a szejm a kívánt eredménnyel befejeződött”,⁴⁸ vagyis a kardinális kérdésekben az orosz követelések jutottak érvényre. Hangsúlyozni szükséges, hogy az 1768. február 13-i (24-i), Oroszország és a Rzeczpospolita által megkötött „örökérvényű egyezménye” (vecsnij traktat) egy olyan bilaterális szerződés volt, amelynek megvalósításáért és betartatásáért az európai protestáns országok, a vallási ügyek miatt érintett országok – Dánia, Svédország, Poroszország, Anglia (ilyen sorrendben megadva) – vállaltak felelősséget.⁴⁹

Az alapszerződés III., IV., és V. articulusa volt hivatott a leglényegesebb problémák megoldására, a legakutabb ellentétek feloldására. Az alábbiakban ezekből idézünk.

3. articulus: Oroszország császárnőjének „különleges tiszteletére nézve” és más, Oroszországgal baráti kapcsolatokban álló királyi udvarokra való tekintettel a „lengyel alaptörvények” (kardinálnije polszkije zakoni = Leges Cardinales) örök időkre garantálják „a görögkeleti vallás szabad gyakorlatát (liberum exercitium religionis)” a Rzeczpospolitában és csatolt, illetve csatolandó részein, az alaptörvények „öket [pravoszlávokat] az összes jogokkal és privilégiumokkal (preimuscsesztva)” felruházzák. Erről külön határozat, melléklet készül az alapszerződéshez. (Actus separatus primus)

4. articulus: A Rzeczpospolita kormányzati formáját, lakóinak szabadságát egyszer és mindenkorra változtathatatlaná kell tenni. Erről külön határozat, melléklet lesz csatolva az alapszerződéshez. (Actus separatus secundus)

5. articulus: Oroszország császárnője a Rzeczpospolita kérésére „a legünnepélyesebb formában felelősséget vállalt és vállal a [Rzeczpospolita] alkotmányáért, a kormányzás formáiért, a szabadságok és a törvények érvényesüléséért”.

Oroszország császárnője – az imperátor utódok nevében is – „a legünnepélyesebb formában garantálja és szentül fogadja, hogy a fenséges Nemesi Köztársaságot megvédelmezi, megőrzi területi sérthetetlenségében” (szohranity i zascisicsaty jasnyeysuju Recs Poszpolituju Polzskuju v nyeprikosznovennoj ih celosztji).⁵⁰

A témánk szempontjából most csak a III. articulussal, illetve a hozzátartozó, igen terjedelmes 1. számú melléklettel (Actus separatus primus)⁵¹ kívánunk foglalkozni. Az 1768. évi orosz–lengyel megállapodás ezen melléklete a Rzeczpospolita becikkelyezett törvénye is lett (Konstytucye). Ez az „alkotmány” részletekbe menően szabályozta a hitélet gyakorlati kérdéseit a Lengyel–litván Nemesi Köztársaság egész területén. Nyilvánvalóan azért tért ki az V articulusból, 46 §-ból álló separatum a vallásgyakorlat mindennapjaira, mert ezek a nap mint nap ismétlődő „apróságok” mérgezték a katolikusok és a nem katolikusok közötti viszonyt immár egy évszázada. Ez az „alkotmány” volt hivatott – elméletileg – hidat, átjárót építeni a ideológiai szakadék fölött.

Kimondott és megfogalmazott célja az Actus separatus primus-nak az volt, hogy a „görög nem-uniáltak és a disszidensek” (= protestánsok) visszakapják elvesztett jogaikat s ez

⁴⁸ Zsurnal Krecsetnyikova 90.

⁴⁹ Otygel redkih knyig (A ritka könyvek osztálya. Moszkva) – Traktat vecsnij mezsdu Vszerosszijszkoju Imperijeju i Recsju Poszpolituju Polzskuju (Ucsinyeno v Varsave 13 fevralja – sztarevo kalendarja –, 24 fevralja – novovo kalendarja 1768.) – MK-18676. (orosz–lengyel bilinquis dokumentum), Traktat wieczysty (9 articulus) In: Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie, 22–35., Actus separatus primus (5 articulus) – In: Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie, 36–83., Actus separatus Secundus (Leges Cardinales – 24 cikkely) – In: Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie, 84–109. Ugyanezek a dokumentumok publikálva lengyel–latin nyelven a Rzeczpospolita törvényeinek tárában – Volumina legum. t. VII. (1764–1768) Petersburg, 1860. 252–284.

⁵⁰ Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie 23–26.

⁵¹ A könnyebb áttekinthetőség céljából az Actus separatus primus-t a Volumina legum t. VII. alapján idézzük. Az V articulus 46 §-a a következőképpen tagolódik: az I. art. 4 §-ból, a II. art. 17 §-ból, a III. art. 13 §-ból, a IV. art. 8 §-ból, az V. art. 4 §-ból áll – Volumina legum t. VII. 256–276.

által a „római katolikus hitűekkel együtt” az állampolgárok közötti egyenlőség és egység (rowność i jedność obywatelska) megvalósuljon. A lengyel–litván korona alattvalóinak valósi alapon történő hátrányos megkülönböztetése akkor számolható fel a Rzeczospolitában – szögezik le a dokumentumban –, ha az 1717. január 1. előtti állapotokhoz visszatérnek (I/4. §).⁵² Tehát érvényesíteni kell a „görög nem-uniáltak és a disszidensek” szabadságjogait, amelyeket a korábbi alkotmányok (1563., 1568., 1579. évi konföderáció, 1569., 1573., 1576., 1632., 1648., 1667. évi szejmi alkotmány) már biztosítottak a születési egyenlőség alapján. Értelemszerűen a nem katolikusok ellen irányuló 1717., 1733., 1736., 1764., 1766. évi törvénycikkelyek hatályukat veszítik (II/1. §).⁵³ A lengyel királyok az 1573. évi alaptörvényben foglaltak szerint, azaz „minden keresztény vallású, minden rendű, rangú alattvalónak” kell hogy felelődjének a koronázási ceremónián. Nincs joga senkinek ebben az országban ahhoz – a királynak sem, a római katolikus egyháznak sem –, hogy eretnekként, szkizmatikusokként, szakadárokként emlegesse „az uralkodó vallástól eltérő” hitvallókat. A „Dis-Unitusok vagy Görög Keleti Nem-Unitusok”, a „disszidensek vagy Evangélikusok” hite nem szekta, nem eretnecség – nyilvánítja ki félreérthetetlenül a dokumentum –, ezért minden nyilvános fórumon, írásban és nyomtatásban „keresztény religio” megnevezés illeti őket, vezető papjaik és papjaik az ő szokásuknak megfelelően szólíttassanak, tiszteltessenek (biskup, vladika, illetve lelkiatya, lelkipásztor – II/2. §).⁵⁴ Ezután „a Rzeczospolitica államaiban és hozzátartozó Tartományaiában” a nem-unitusok és a disszidensek szabadon és korlátlanul gyakorolhatják vallásukat (liberum exercitium religionis in extenso), papjaik és lelkipásztoraik saját nyelvükön hirdethetik Isten igéjét, énekelhetik zsoltárjaikat, akadálytalanul kiszolgáltathatják a szentségeket, nyilvánosan keresztelhetnek és temethetnek, templomaikban harang, orgona szólhat. Kritériumként csupán azt rögzítették a törvényben, hogy a római katolikus és a nem római katolikus templomok között minimum 200 könyöknyi távolság legyen, valamint az egyházi szertartások más-más időpontokban kerüljenek lebonyolításra (II/4. §).⁵⁵ A „jogtalanul elvett” (bezprawnie odebrane) egyházi birtokokat és épületeket – a protestánsok esetében az 1660-as oliwai béke-évet vették alapul –, bárkinék is legyen a birtokában pillanatnyilag (1768-ban), vissza kell szolgáltatni a „görög nem-uniáltaknak és a disszidenseknek”(II/4. §).⁵⁶ Azok a kolostorok és birtokaik, amelyeket a „reformáció után szekularizáltak” akár Lengyelországban, akár Litvániában, akár a Korona tartományaiában, „a mostani [jogi] állapotukban” maradnak (II/15. §)⁵⁷ – írta elő a törvény. Templomokat, temetőket, gondozóházakat, iskolákat alapítani, újonnan építeni, bővíteni, javítani stb. „a Római papság” engedélye nélkül szabadságukban áll, intézményeik minden vonatkozásban függetlenek a római egyháztól – ideértve a bírósági, büntetőjogi függetlenséget is (II/3., 6. §).⁵⁸ (Megjegyezzük, hogy az igazságszolgáltatás részletes szabályozásával, például a vegyes bíróságok (judicium mixtum) működésének a gyakorlatával, a belorusz pravoszláv püspök (Biskup Bialo-Ruskiego) egyházi bíráskodásának jogi feltételeivel stb. az igen terjedelmes II/13. § és annak tizennégy alpontja foglalkozik.)⁵⁹ A „dissidentes et Graeci Non-Uniti” valóságos egyenjogúsításáról a II/16. § és a II/17. § intézkedett. A 16. § értelmében megszűnik a katolikus és a nem katolikus nemesek megkülönböztetése, az utóbbiakra is kiterjesztendő lesz a nemesi egyenlőség elve (rowność urodzenia, rowność religii). Mégpedig úgy, ahogyan azt az 1660. évi oliwai béke-

⁵² Volumina legum t. VII. 258.

⁵³ Volumina legum t. VII. 258–259.

⁵⁴ Volumina legum t. VII. 259.

⁵⁵ Volumina legum t. VII. 260–261.

⁵⁶ Volumina legum t. VII. 260.

⁵⁷ Volumina legum t. VII. 269.

⁵⁸ Volumina legum t. VII. 259–260., 262.

⁵⁹ Volumina legum t. VII. 264–268.

szerződés már garantálta a protestánsok esetében, illetve ahogyan azt az 1686. évi lengyel–orosz örökérvényű béke a görögkeletiek számára biztosította. Ennek az elvnek újbóli törvénybe iktatása de facto azt jelentette, hogy a „másvallásúak” (inoverci) a Rzeczpospolita államaiban és tartományaiban bármilyen hivatalt elnyerhetnek és viselhetnek, bármilyen ügy képviselőre megválaszthatják őket, bármilyen ügyet képviselhetnek otthon (például az országgyűlésen vajdasági követként) és külföldön (például delegáció vezetőjeként vagy tagjaként) egyaránt. A polgári élet minden területén gyakorolható aktivitás természetesen a hadi ügyekben is megillette úgy a görögkeleti, mint a protestáns vallású nemest.⁶⁰ Ugyanezt a születési és vallási egyenlőségből levezetett elvet alkalmazta a törvény a városlakók esetében is, tehát a közéletből vallási alapon eddig kizártak jogot nyertek településeik életébe beleszólni, gazdasági és közéleti tevékenységüket korlátozások nélkül végezni (II/17. §).⁶¹

Az 1768. évi alkotmány 2. számú melléklete (Actus separatus secundus) a lengyel nemesség sarkalatos jogait (Leges cardinales = Prawa kardynale) ismételtlen írásba foglalta, de a szejm Poniatowski király kérésére s nem utolsó sorban a szejmen jelenlévő Repnyin orosz rezidens követelésére bizonyos változtatásokra kényszeredten rábólintott. Szamba vették és konkretizálták a szejmen azokat a kérdéseket, ügyeket, amikor a törvényjavaslatok csak egyhangú szavazással emelkedhettek törvényerőre, viszont a szejm az 1652 óta gyakorolt jogáról, a liberum veto-ról lemondott a királyválasztás esetében (nie tylko wolne unaminitate obieranie Królów)!⁶²

Oroszország a lengyel belpolitikai zűrzavar eredendő okát a liberum veto létezésében látta, ezért az anarchia felszámolásához vezető úton elsődleges feladatának a hírhedt liberum veto, liberum rumpo elvének az eltörlését tekintette. A királyválasztásnál tett nemesi visszakozást, továbbá az egyhangú döntést igénylő esetek törvényi felsorolását biztató jelként értékelte Repnyin herceg. Úgy vélekedett az orosz diplomata, hogy az 1768-as varsói, a protestáns országok által garantált lengyel–orosz szerződéssel, illetve az 1768-as módosított lengyel alkotmánnyal egy új időszámítás veszi kezdetét a szomszéd országhoz való viszonyban. Mint ahogyan Dánia, Svédország, Poroszország és Anglia felelősségvállalása mellett érvényesül a lengyel–orosz nemzetközi szerződés, úgy realizálódik majd az 1768-as lengyel törvénykönyv betűje Oroszország garanciavállalásával – tervezgette a jövőt II. Katalin cárnő bizalmát és jóindulatát maximálisan élvező Repnyin.

Poniatowski (= IV. Ágost) király is, Repnyin követ is pozitívan értékelte a varsói szejm munkáját. A lengyel király a legmagasabb állami kitüntetést, a „Fehér Sas érdemrendet” adományozta az ország belső „nyugalmát” biztosító három orosz hadtestnek, a hadtestparancsnokok pedig a „Szent Sztanyiszlav érdemrendet” vehették át szolgálataik elismeréseként.⁶³ Ugyancsak sikernek könyvelték el a lengyelországi fejleményeket Pétervárott, s a feladatukat „kiválóan” teljesítő orosz hadak a szejm berekesztése utáni második napon már parancsot kaptak a megszállt ország területének elhagyására.⁶⁴

Az orosz katonaság elhagyta Varsót, de az ország nem nyugodott bele a kikényszerített változásokba. Még két hónap sem telt el a szejm munkájának berekesztése óta, amikor a podóliai Bar városában konföderációba szerveződtek az elégedetlenek,⁶⁵ kiáltványukkal a szabadság és a hit védelmére mozgósították a nemes és nem nemes hazafiakat. Fegyveres harcra szólítottak minden lengyelt, akinek drága a Rzeczpospolita szabadsága (volnoszty

⁶⁰ Volumina legum t. VII. 269.

⁶¹ Volumina legum t. VII. 269–270. A III., IV. és az V. articulus §-inak az ismertetésétől eltekintünk, mert azok a Rzeczpospolita tartományaira (Királyi Poroszország, orosz városok – Thorn, Danzig, Kurland és Semigallia, Piltin-i kerület = Piltyński powiat) vonatkoznak. 270–276.

⁶² Volumina legum t. VII. 277–278.

⁶³ Zsurnal Krecsetnyikova 91.

⁶⁴ Zsurnal Krecsetnyikova 91.

⁶⁵ Zsurnal Krecsetnyikova 97., Topolski J.: Lengyelország története. t. i., t. i. 182., Petrov 43–45.

mila), az ország függetlensége. A bari konföderáltak vezetői – Adam és Michał Krasiński testvérpár (podóliai püspök, mazóviai alkamarás), Józef Pułaski ügyvéd és fiai, Franciszek, Kazimierz – a nemesi felkelésen túlmenően Ausztria, Franciaország és Törökország beavatkozását is szorgalmazták. Reális célnak látszott, hogy az említett országok Oroszország ellen összefogjanak, s hogy Oroszország lengyelországi térnyerését kiegyensúlyozzák. Úgy okoskodtak a bariak, hogy a (katolikus) hitért és a lengyel alkotmányos szabadságjogokért „belülről” indított fegyveres harc az oroszellenesség folytán „kívülről” is támogatható, sőt támogatandó küzdelemmé szélesíthető ki.⁶⁶ A „belső” és a „külső” okok-célok egybeesésén nyugvó háborúban Oroszország térdre kényszerítésével mindenki jól jár – vélekedtek a bariak. A Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság megszabadulna az oroszok okkupációjától, a belpolitikai élet erőszaktól sem mentes befolyásolásától, a lengyel–litván nem katolikus lakosság orosz gyámolításától, a külföldi hatalmak pedig Oroszországot a nyugati és a déli határai mögé kényszerítenék vissza. Ennek a célnak a kivitelezéséhez egy erős Rzeczpospolitára, Ausztria és Törökország katonai aktivitására, Franciaország anyagi támogatására, katonai szakismereteire van szükség.

A fenti gondolatmenet alapján rajzolhatók meg az 1768–1772 közötti évek eseményei, azaz a bari konföderáció hol kisebb, hol nagyobb irreguláris serege ádáz és elkeseredett harcot vívott a megszálló orosz csapatokkal.⁶⁷ Pjotr Krecsetnyikov vezérőrnagy – a megszálló orosz csapatok főparancsnoka – ránk maradt naplójából tudjuk, hogy az orosz hadvezetés egyáltalán nem becsülte alá a konföderáció zömében gerilla akcióit, tisztában volt azok veszélyességével. Mivel ezek a portyázások és váratlan rajtaütések a török és a magyar határok közelében folytak, az akciók sikertelensége után könnyen át lehetett menekülni a szomszédos országba. (Például Eperjesen gyülekeztek az államhatáron át érkezett felkelők, s ott francia kiképző tisztek készítették fel őket a visszatérésre.⁶⁸) 1768 krónikájából kiderül, hogy a bariak központjainak – Berdicsev, Bar – elszigetelése és ostrom általi bevétel (1768. június 2. és 9.) csak a legveszedelmesebb és legkiterjedtebb tűzfészek felszámolását jelentette, Bar helyébe másik konföderációs centrum lépett (például Sanok). Nem csillapította a kedélyeket az sem, hogy az oroszok a foglyul ejtett lengyelek közül azokat szabadon engedték, akik vagy becsületszóra vagy írásos ígérettel lemondtak a fegyveres ellenállásról.⁶⁹ Sietünk hozzátenni, hogy az orosz hadvezetés lovagias és nagylelkű ajánlata csak 1768 novemberéig volt érvényes, mert a Porta Ausztriától és Franciaországtól hátorítva és hathatósan támogatva hadat üzent Oroszországnak.⁷⁰

Ettől a pillanattól kezdve a hadüzenet nélküli, be nem fejezett lengyel háború mellé a nemzetközi jog formális követelményeinek is eleget tevő orosz–török háború párosult. Mindkét konfliktusból katonailag és politikailag győztesen került ki Oroszország. (Erkölcsei értelemben ugyanezt állítani dőreség lenne!) Idézzük csak fel a lengyel–orosz szembenállás fokozatait, szakaszait! 1764–1768 között ez a konfliktus – igaz, hogy az orosz fegyverek árnyékában, az orosz hadsereg durva beavatkozásának következtében – a jogi és a parlamentáris keretek között maradt, formálisan a lengyel törvények érvényesültek. Am az 1768-as oktrojált törvénykönyv olaj volt a tűzre, egy 1772-ig tartó „szabálytalan”(gerilla)

⁶⁶ Historia dyplomacji polskiej t. II. 518–522.

⁶⁷ A bariak küzdelmének legteljesebb feldolgozása Konopczyński, Wl.: Konfederacja barska. t. I–II. Warszawa, 1991. (az 1936–1938. évi kiadás reprintje), Michalski, J.: Schyłek konfederacji barskiej. Wrocław, 1970. műveiben.

⁶⁸ Szolovjov 1863. 94–96., Zsurnal vojennih gyejtszvj armij Jeja Imperatorszkovo Velicseszta 1769 goda. SPb., 1769. oldalszám nélkül, naplószerűen vezetve.

⁶⁹ Zsurnal Krecsetnyikova 165–166. A berdicsevi foglyok közül, akik megfogadták, hogy „budut zsity v tyisinye” (békességben fognak élni), 38 nemes és 379 egyéb embert hazabocsátottak. Jelmező, hogy valamennyi fogságba esett nemes vállalta kiszabadulása fejében a passzivitást.

⁷⁰ Isztorija vnyesnyej polityiki Rossziji. XVIII. vek. 116–125., Rostvorowski, E.: Podbój Śląska przez Prusy a pierwszy rozbiór Polski. Przegląd Historyczny, 1972. 3. 389–410., Halecki 176.

háborúba rántotta az országot. Az 1768–1772-es válság egyáltalán nem a lengyel elképzelések szerint oldódott meg, a porosz–orosz–osztrák multilaterális egyezmény⁷¹ zárta le a bilaterális elmérgesedett viszonyt. A lengyel „szomszédok” területi részesedése a Rzeczpospolitából 1772 után nemzetköziesítette a lengyel sérelmeket, ezután már nemcsak Pétervárott, hanem Berlinben és Bécsben is elő kellett sorolni a panaszokat. Tehát a lengyelek szempontjából az alapvető nemzeti és vallási sérelmek megsokasodtak, a lengyeleket kielégítő és megnyugtató orvoslásukra semmi esély nem mutatkozott. (A sérelmek elfojtása és lefojtása több mint egy évszázadra sikerült!)

Az orosz–török 1768–1774-es háború, minden nehézsége ellenére, könnyebben kezelhető volt Oroszország számára. Nyílt ütközetekben és csatákban kellett legyőzni az oszmán hadakat a moldvai és a havasalföldi frontokon, csakis a katonai kérdésekre kellett koncentrálnia a politikai vezetésnek. Miután a háború érdemi része már 1772-re lezárult, a diplomáciai egyezkedés során Oroszország fekete-tengeri kikötőket szerzett és a moldvai, havasalföldi „azonos vallásúak feletti protektorátusát” biztosította. Ezekre az oszmán birodalmi tartományokra helyeződik át 1774-et követően – szintén a vallási, egyházi problémákat kihasználva – az expanzív orosz külpolitika figyelme.

GEBEI, SÁNDOR

Tracing a stereotype: Russophobia in eighteenth-century Poland

The study aims to show that the Russophobia of the Poles was derived from a) territorial losses of the Polish nobles' republic (Rzeczpospolita), military defeats as well as diplomatic failures, in other words, political factors; b) fundamental differences from the social structure of the neighbouring countries (royal power controlled by the nobles' democracy vs. unlimited absolute power); c) religious, ideological antagonism. This last factor, which the study seems to focus on, concerned the conflict between Russian Orthodox and Roman Catholic believers. The peace treaty of 1686 made by Poland and Russia secured the Russian czar's right to guard and interfere in defence of the pravoslavs living in the Rzeczpospolita. When in 1733 the Polish parliament made discriminatory laws against non-Catholics, excluding them from military promotion, diplomatic service and even from running for office in parliament, using it as a pretext, Prussia and Russia made Poniatowski Polish ruler in 1764 against the will of the Poles. Under such pressure the Polish parliament withdrew all discriminatory legislation, and as a result resistance developed all around Poland, which, in turn, made Russia increase military pressure. Anti-Russian struggle was suppressed by the partition of Poland, but Russophobia as a sentiment against the major actor of Polish politics survived.

⁷¹ A Rzeczpospolita 18. századi felosztásának végtelenül gazdag szakirodalmára vonatkozóan lásd: Serejski, M. H.: *Europa i rozbiory Polski. Studium historiograficzne*. Warszawa, 1970., Topolski, J.: *The Partitions of Poland in German and Polish Historiography*. In: *Polish Western Affairs*, 1972. 3–42., Müller, M. G.: *Die Teilungen Polens: 1772, 1793, 1795*. München, 1984., Ciegelski, T.–Kądziela, L.: *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*. Warszawa, 1990., Noszov, B. V.: *Razgyeli Recsi Pospolitoj i russzko-polszkije otnosenyija vtoroj polovini XVIII veka v zarubeznoj isztiorografiji*. (1970-ije – nacsalo 1990-ih godov). Szlavjanovegyenyije, 1993. 5. 86–100., *Polsa i Jevropa v XVIII veke. Mezsdunarodnije i vnutrennyije faktori razgyelov Recsi Pospolitoj*. Moszkva, 1999., Lukowski J.: *The Partitions of Poland 1772, 1793, 1795*. London–New York, 1999.